

Το δημοψήφισμα και η κύρωση της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης από την Ελλάδα

I. Τα κράτη-μέλη μπροστά στην πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος

Η υπογραφή της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης μπορεί να ανοίξει μία νέα περίοδο για την Ευρωπαϊκή Ένωση, εφόσον προηγουμένως επιτευχθεί κάτι που δεν είναι καθόλου απλό και αυτονόητο: Η κύρωση και η επικύρωση της Συνθήκης από τα 25 κράτη-μέλη σύμφωνα με τις συνταγματικές διαδικασίες που προβλέπονται στο καθένα από αυτά, είτε μέσω δημοψηφίσματος, είτε μέσω του κοινοβουλίου, είτε μέσω του συνδυασμού αυτών των δύο τρόπων.

Όπως συμβαίνει πάντοτε έως τώρα με τα μεγάλα βήματα στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (από την Ενιαία Πράξη στο Μάαστριχτ, από εκεί στο Άμστερνταμ και στη συνέχεια στη Νίκαια), η υπογραφή της νέας συνθήκης και η έναρξη των διαδικασιών κύρωσης της σηματοδοτεί ουσιαστικά την έναρξη μιας νέας διαπραγματεύσεως.

Τώρα, βέβαια, τα πράγματα αλλάζουν, στο συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο, καθώς για πρώτη φορά η Ευρωπαϊκή Ένωση προσχωρεί στην σημειολογία του συντάγματος. Η έννοια του Ευρωπαϊκού Συντάγματος έχει πλέον καθιερωθεί, παρότι κατ' ακριβολογία πρόκειται για μία διεθνή συνθήκη που κωδικοποιεί και αντικαθιστά τις υφιστάμενες ιδρυτικές συνθήκες. Αυτή όμως η συνθήκη είναι «συνταγματικόμορφη». Αποδέχεται και χρησιμοποιεί τις κειμενολογικές αρχές που διέπουν τα εθνικά συντάγματα. Αυτή η αλλαγή στη νομοτεχνική μορφολογία και την εσωτερική οικονομία του κειμένου της Συνθήκης, που θεσπίζει ένα «διακυβερνητικό σύνταγμα», ασκεί ουσιαστική επιρροή στο ίδιο

το κανονιστικό περιεχόμενο και στη μέθοδο της ερμηνείας, δηλαδή της εφαρμογής του Ευρωπαϊκού Συντάγματος¹.

Οι διαδικασίες κύρωσης και επικύρωσης της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα θέτουν συνεπώς επί τάπητος, με συνολικό και σαφή τρόπο, όλα τα ζητήματα που συνδέονται με το μέλλον της Ευρώπης: Οικονομικά, κοινωνικά και αναπτυξιακά, θεσμικά, πολιτικά, ιδεολογικά και πολιτιστικά. Το κρισιμότερο όμως από τα ζητήματα αυτά είναι το δημοκρατικό ζήτημα: Ποιος νομιμοποιείται να αποφασίζει, σε τελική ανάλυση, για το μέλλον της Ευρώπης, οι ίδιοι οι λαοί της απευθείας ή ενδιάμεσα όργανα;

Η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έθεσε σε όλα τα κράτη-μέλη σοβαρά ζητήματα προσαρμογής των εθνικών τους συνταγμάτων. Η προσαρμογή αυτή για τα πρώτα κράτη-μέλη έγινε μετά την διαμόρφωση του φαινομένου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ενώ για τα περισσότερα από τα υπόλοιπα πριν την ένταξή τους και ενόψει αυτής². Φτάσαμε έτσι στην έναρξη των διαδικασιών κύρωσης της Συνθήκης για τη θέσπιση Ευρωπαϊκού Συντάγματος που συνιστά το τελευταίο και πιο προωθημένο προς το παρόν βήμα στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Η Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα θέτει συνεπώς ξανά όλα τα κράτη-μέλη αντιμέτωπα με το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και γιατί για πρώτη φορά η Ευρωπαϊκή Ένωση προσχωρεί στη χρήση της έννοιας και του όρου σύνταγμα με ό,τι αυτό συνεπάγεται

1 Βλ. πιο αναλυτικά *Ev. Βενιζέλου*, Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως «διακυβερνητικό» σύνταγμα και τα πολιτικά ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε: *τον ίδιο*, Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, 2003, σελ. 64, 23 επ. [=Κ. Γώγος (επιμ.), Η πορεία προς το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και η πρόσφατη αναθεώρηση του Ελληνικού Συντάγματος (πρακτικά ομότιτλου συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Κ.Δ.Ε.Ο.Δ.), 2001, σελ. 11 επ.].

2 Η πιο πρόσφατη επισκόπηση της κατάστασης στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς τη συνταγματική βάση της συμμετοχής τους στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση περιλαμβάνονται στη γενική εισήγηση και τις εθνικές εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο XX συνέδριο της Federation Internationale de droit Europeen που έγινε στο Λονδίνο (30.10-2.11.2002). Βλ. τα κείμενα στο δικτυακό τόπο της F.I.D.E. www.fide2002.org όπου και οι αναγκαίες αναφορές στη σχετική πολύ πλούσια βιβλιογραφία.

για τη νομικοπολιτική φύση και τις προοπτικές της Ένωσης, αλλά και γιατί αυτή εμπεριέχει με ρητή και κατηγορηματική διατύπωση δύο κρίσιμες προβλέψεις. Πρώτον, την ρητή και πανηγυρική πρόβλεψη της υπεροχής του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και συνολικά του δικαίου της Ένωσης έναντι του δικαίου, συμπεριλαμβανομένου και του εθνικού συντάγματος, των κρατών-μελών για τα θέματα που εμπίπτουν στο πεδίο των αρμοδιοτήτων της Ένωσης. Πράγματι, κατά το άρθρο 1-6 του Ευρωπαϊκού Συντάγματος «το Σύνταγμα και οι κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων που της απονέμονται υπερισχύουν του δικαίου των κρατών-μελών»³. Η διάταξη αυτή δεν εισάγει ένα νέο κανόνα ή μια νέα αρχή καθώς η κοινοτική έννομη τάξη βασιζόταν πάντα-κατά τη δική της θεωρία- στις αρχές της υπεροχής και της άμεσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου. Η ρητή όμως συμπερίληψη της διάταξης αυτής στο κείμενο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος θέτει τα κράτη-μέλη αντιμέτωπα ευθέως με το θέμα αυτό. Δεύτερον, όπως και οι προηγούμενες συνθήκες με τελευταία, αυτή της Νίκαιας, περιλαμβάνει την πρόβλεψη πως πρέπει να κυρωθεί και να επικυρωθεί από τα κράτη-μέλη σύμφωνα με τους αντίστοιχους συνταγματικούς τους κανόνες (άρθρο IV-447)⁴.

Αυτά τα δύο σημεία πρέπει να συνδυαστούν με την ολιστική φιλοσοφία της νέας συνθήκης που καταργεί και αντικαθιστά τις προηγούμενες συνθήκες (άρθρο IV-437), απονέμει ρητά νομική προσωπικότητα στην Ένωση (άρθρο I-7), ενώ διασφαλίζει τη διαδοχή και τη συνέχεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης που ιδρύθηκε με τη Συνθήκη

3 Στο πλαίσιο της αρχής του αμοιβαίου σεβασμού και της αλληλοπεριχώρησης μεταξύ εθνικού συντάγματος και ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου. Βλ. τη σχετική ανάλυση σε *Eu. Βενιζέλου*, Οι αμοιβαίες επιδράσεις ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τα συντάγματα των κρατών μελών, ΤοΣ 1993, σελ. 353 επ. (= σε: *του ίδιου*, Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος, 1994).

4 Η εξέλιξη της διαδικασίας κύρωσης και επικύρωσης της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης καταγράφεται συνεχώς στο http://www.europa-eu.int/constitution/ratification_en.htm (εδώ παρατίθενται τα στοιχεία ως 15.3.2005).

για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα από την Ευρωπαϊκή Ένωση που ιδρύεται με τη Συνθήκη για τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος (άρθρο IV-438).

Το ζήτημα συνεπώς της κύρωσης και της επικύρωσης της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα μετατρέπεται σε ένα καθοριστικής σημασίας ερώτημα που απευθύνεται στη συνταγματική τάξη κάθε κράτους-μέλους και αφορά τόσο την συνταγματική διαδικασία κύρωσης και επικύρωσης, όσο και τη σχέση μεταξύ του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και των εθνικών συνταγμάτων των κρατών-μελών.

II. Δημοψηφίσματα σε άλλα κράτη-μέλη

Αν εστιάσουμε την προσοχή μας στο πρώτο από τα θέματα αυτά, βλέπουμε ότι σε μεγάλο αριθμό κρατών-μελών έχει ήδη κινηθεί η διαδικασία δημοψηφίσματος σύμφωνα με τις προβλέψεις του εθνικού τους συντάγματος. Πιο συγκεκριμένα, διαδικασία δημοψηφίσματος εφαρμόζεται για την κύρωση της Συνθήκης σε δέκα κράτη-μέλη: Τσεχία, Γαλλία, Δανία, Λουξεμβούργο, Ιρλανδία, Ολλανδία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ισπανία και Ηνωμένο Βασίλειο. Από αυτά τα δέκα κράτη-μέλη, στα πέντε η διαδικασία κύρωσης είναι διπλή, δηλαδή και κοινοβουλευτική και δημοψηφισματική (Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ισπανία, Ηνωμένο Βασίλειο). Με εξαίρεση την Ιρλανδία, στις άλλες τέσσερις χώρες-μέλη το δημοψήφισμα που οργανώνεται για την κύρωση της Συνθήκης θεωρείται «συμβουλευτικό». Στη Γαλλία, μάλιστα, της προκήρυξης του δημοψηφίσματος προηγήθηκε η διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος με την σύμπραξη των δύο κοινοβουλευτικών σωμάτων, ενώ και στη Δανία και στην Ιρλανδία για όλα τα κρίσιμα βήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης διεξήχθη και κατά το παρελθόν δημοψήφισμα. Στο Ηνωμένο Βασίλειο ένα δημοψήφισμα σχετικό με την συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την

προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, έχει να διεξαχθεί από το 1975, παρά το ισχυρό ρεύμα ευρωσκεπτικισμού που εμφανίζεται με πολλούς τρόπους στην βρετανική δημόσια ζωή και στον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων.

Αυτή η καταγραφή θα μπορούσε να οδηγήσει στο παραπλανητικό συμπέρασμα ότι σε δεκαπέντε κράτη-μέλη ακολουθείται αμιγώς κοινοβουλευτική διαδικασία κύρωσης της Συνθήκης. Αυτό όμως δεν είναι ακριβές, γιατί πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι σε επτά από τις δεκαπέντε αυτές χώρες διεξήχθη σχετικά πρόσφατα (2003) δημοψήφισμα για την ένταξη τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα δημοψηφίσματα αυτά διεξήχθησαν μετά τη Συνθήκη της Νίκαιας και ενώ είχε ήδη αρχίσει και βρισκόταν σε κορύφωση η διαδικασία προπαρασκευής του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Άρα η ένταξη των νέων αυτών κρατών-μελών έγινε σε μία Ένωση που βιάδιζε σταθερά προς τη Συνθήκη για τη θέσπιση Ευρωπαϊκού Συντάγματος.

Σε μία ακόμα χώρα-μέλος, τη Σουηδία, δημοψήφισμα διεξήχθη το 2001 για την ένταξη στην Ο.Ν.Ε. και τη ζώνη του Ευρώ, ενώ εκεί και σε άλλες δύο χώρες που τώρα ακολουθούν κοινοβουλευτική διαδικασία κύρωσης είχαν διεξαχθεί δημοψηφίσματα το 1994 για την ένταξη τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (Αυστρία, Φιλανδία).

Η προσφυγή συνεπώς στη διαδικασία του δημοψηφίσματος, αν αθροιστούν οι χώρες που το εφαρμόζουν τώρα και οι χώρες που την εφήρμοσαν το 2003 ενόψει της ένταξής τους, καταγράφεται σε δεκαεπτά συνολικά από τις είκοσι πέντε χώρες-μέλη, ενώ ζήτημα τέθηκε και στο Βέλγιο και στην Ελλάδα κατά την κοινοβουλευτική διαδικασία κύρωσης της Συνθήκης⁵.

5 Τέτοια φαίνεται να είναι στην πράξη η περίπτωση της Δανίας και της Πορτογαλίας, αλλά και της Γαλλίας μετά την τελευταία ad hoc αναθεώρηση του Συντάγματός της. Βλ. τον σχετικό πίνακα στον οποίο παραπέμπει η υποσ. 5.

Η χρήση της δημοψηφισματικής μεθόδου σε πολλές περιπτώσεις επιβάλλεται ως μοναδική λύση από τα εθνικά συντάγματα⁶. Όταν όμως αυτό συνιστά άρση της διακριτικής ευχέρειας της εκτελεστικής ή της νομοθετικής εξουσίας οφείλεται αναμφίβολα στο γεγονός ότι το βήμα προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση που γίνεται με το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα είναι πολύ μεγαλύτερο και συμβολικά και θεσμικά και πολιτικά από αυτό που έγινε με προηγούμενες Συνθήκες.

Όλα αυτά τα εθνικά δημοψηφίσματα δεν συγκροτούν βέβαια αθροιστικά το ενιαίο πανευρωπαϊκό δημοψήφισμα που ζητούσαν ορισμένοι ως τρόπο άσκησης της πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας στο επίπεδο της Ένωσης. Τα εκλογικά σώματα των κρατών-μελών που καλούνται να αποφανθούν για την κύρωση της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, δεν συγκροτούν ούτε τον ενιαίο **Ευρωπαϊκό Δήμο**⁷ ούτε ένα μεγάλο αντιπροσωπευτικό του δείγμα. Το καθένα από τα εθνικά αυτά εκλογικά σώματα ενεργεί ως εθνικό συνταγματικό όργανο στο πλαίσιο μιας συνταγματικά προβλεπόμενης διαδικασίας κύρωσης και επικύρωσης της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, σύμφωνα με τους αντίστοιχους συνταγματικούς κανόνες κάθε κράτους-μέλους (άρθρο IV-447).

Πολιτικά, βέβαια, η διεξαγωγή των δημοψηφισμάτων αυτών και γενικότερα η ανάδειξη της κύρωσης της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα σε κρίσιμο πολιτικό και συνταγματικό ζήτημα είναι μια ισχυρή απόδειξη της κρισιμότητας του διαβήματος και των αλλαγών που επιφέρει η θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Μπορεί να μην αλλάζει η φύση του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης και της ίδιας της Ένωσης, συντελούνται όμως αλλαγές, που κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητες είναι

6 Βλ. αντί άλλων *Ev. Βενιζέλου*, ο.π. (υποσ. 1), καθώς και *του ίδιου*, Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως πρόκληση για τη συνταγματική θεωρία, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 95 επ. με τον σχετικό υπομνηματισμό (=σε: *A. Μανιτάκη/Α. Παπαδόπουλου (επιμ.)*, Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη, 2003.

7 Βλ. υποσ. 1 και 7.

και οι οποίες εμπερικλείουν μία ακόμη πιο ενδιαφέρουσα δυναμική⁸.

III. Η συνταγματική βάση της κύρωσης στην Ελλάδα και το δημοψήφισμα

Στην Ελλάδα η κύρωση όλων των συνθηκών μέσω των οποίων συντελείται η συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, έχει γίνει κοινοβουλευτικά. Αυτό αφορά την ένταξη της χώρας στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες, όλες τις μετέπειτα διευρύνσεις και όλα τα μεγάλα θεσμικά βήματα: Ενιαία Πράξη Μάαστριχτ, Άμστερνταμ, Νίκαια και Συνθήκη των Αθηνών για την ένταξη των δέκα νέων χωρών. Από τις προηγούμενες Συνθήκες, οι τρεις πρώτες κυρώθηκαν κατά το άρθρο 28, όπως αυτό ίσχυε σύμφωνα με την αρχική διατύπωση του Συντάγματος του 1975⁹. Με την αναθεώρηση του 2001 προστέθηκε υπό το άρθρο 28 η ρητή και ειδική ερμηνευτική δήλωση σύμφωνα με την οποία «το άρθρο 28 αποτελεί θεμέλιο για τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης». Αντίστοιχη ερμηνευτική δήλωση ως προς το ειδικότερο ζήτημα του νομίσιματος έχει τεθεί υπό το άρθρο 80¹⁰.

Δεν υπάρχει συνεπώς αμφιβολία ότι η κύρωση της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα πρέπει να γίνει από την Ελλάδα κατά το άρθρο 28 και πιο συγκεκριμένα -όπως μου έχει δοθεί πολλές φορές η ευκαιρία να αναλύσω¹¹- με τη **συνδυαστική εφαρμογή των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28**, δηλαδή με την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών κατά την παρ. 2 και με

8 Βλ. την παρουσίαση των συζητήσεων στο πλαίσιο της αναθεωρητικής διαδικασίας, σε: *Εν. Βενιζέλου*, Το αναθεωρητικό κεκτημένο - Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, 2002, σελ. 229 επ., όπου και οι σχετικές αναφορές στα Πρακτικά της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής στην οποία παρουσιάσθηκε η πρακτική της κύρωσης των συνθηκών που συνιστούν βήματα στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (από τη Συνθήκη Ένταξης της Ελλάδος μέχρι και τη Συνθήκη του Άμστερνταμ).

9 ο.π. (υποσ. 9), σελ. 234 επ. και 236 επ.

10 Αντί πολλών, *Εν. Βενιζέλου*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου I, 1991, σελ. 148 επ. (και βιβλιογραφία, σελ. 165 επ.).

11 Βλ. υποσ. 3.

έλεγχο των ουσιαστικών ρητρών της παρ. 3 (σπουδαίο εθνικό συμφέρον, δικαιώματα του ανθρώπου, βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος, ισότητα, αμοιβαιότητα).

Το γεγονός όμως ότι η κύρωση πρέπει να γίνει κατά το άρθρο 28 παρ. 2 και 3 του Συντάγματος και το γεγονός ότι – όπως μου δόθηκε επίσης αλλού η δυνατότητα να εξηγήσω- το άρθρο 28 ως συνταγματική βάση της συμμετοχής της χώρας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επιλύει κατ' αποτέλεσμα και το ζήτημα της εφαρμογής του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και του δικαίου της Ένωσης σε σχέση με το Ελληνικό Σύνταγμα και το ελληνικό δίκαιο γενικότερα¹², δεν αποκλείει την προσφυγή και στην διαδικασία του δημοψηφίσματος, εφόσον αυτό κριθεί αναγκαίο από τη Βουλή κατά το άρθρο 44 παρ. 2 Συντ.:

Καταρχάς, το άρθρο 44 παρ. 2 δεν εξαιρεί από το πεδίο εφαρμογής του, δηλαδή από το αντικείμενο πιθανού δημοψηφίσματος τις περιπτώσεις εκείνες για τις οποίες το Σύνταγμα προβλέπει την ρύθμιση τους με νόμο που ψηφίζεται με αυξημένη πλειοψηφία (είτε την απόλυτη του όλου αριθμού των βουλευτών, είτε αυτή των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών). Είναι άλλο ζήτημα οι κανόνες που διέπουν τη λήψη απόφασης από τη Βουλή κατά την άσκηση της νομοθετικής της αρμοδιότητας και άλλο ζήτημα οι προϋποθέσεις διεξαγωγής δημοψηφίσματος κατά το άρθρο 44 παρ. 2. Μάλιστα, στο δημοψήφισμα του εδαφίου α' της παρ. 2 του άρθρου 44, δηλαδή στο δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα, υπάγονται δυνητικά θέματα για τα οποία η Βουλή καλείται να αποφασίσει συχνότατα με αυξημένη πλειοψηφία, όπως αυτά

12 Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 266 επ. και *Κ. Χρυσόγονου*, Συνταγματικό Δίκαιο, 2003, σελ. 415 επ. Επίσης *Θ. Αντωνίου*, Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975, 1988, σελ. 92 επ., *Βαγγ. Βολουδάκης*, Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος: διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας ή δημοκρατική πρόσοψη; Δίκαιο και Πολιτική, τευχ. 13-14, 1987, σελ.225 επ., *Α. Δημητρόπουλου*, Το δημοψήφισμα. Ο ρόλος και η σημασία του θεσμού στη σύγχρονη δημοκρατία, 1997, σελ. 75 επ. (όπου και πρόταση αναλυτικής τυπολογίας των δημοψηφισμάτων), σελ. 171 επ. (συγκριτικά στοιχεία) και σελ. 355 επ. (για το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα).

των άρθρων 27 και 28, παρ. 2 και 3. Εφόσον ένα ζήτημα καθίσταται αντικείμενο και δημοψηφίσματος και κοινοβουλευτικής διαδικασίας, απαιτείται να συγκεντρώνεται η αναγκαία πλειοψηφία και κατά τη μια και κατά την άλλη διαδικασία, καθώς με άλλους κανόνες αποφασίζει απευθείας το εκλογικό σώμα και με άλλους η Βουλή, εκφράζοντας είτε την απόλυτη πλειοψηφία της, είτε και ευρύτερη πλειοψηφία.

Κατά την ίδια λογική, και στο κυρωτικό-νομοθετικό δημοψήφισμα του εδαφίου β' της παρ. 2 του άρθρου 44 για ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, το νομοσχέδιο πρέπει να έχει ψηφιστεί όπως προβλέπει το Σύνταγμα και ο Κανονισμός της Βουλής (άρα όπου απαιτείται αυτό με αυξημένη πλειοψηφία) και μετά να τεθεί σε δημοψήφισμα, εφόσον αυτό αποφασιστεί από τη Βουλή. Όλα αυτά ισχύουν και όταν ένα θέμα μπορεί να καταστεί αντικείμενο δημοψηφίσματος είτε κατά τη μία είτε κατά την άλλη διαδικασία, επειδή συμβαίνει να είναι και «κρίσιμο εθνικό θέμα» και «σπουδαίο κοινωνικό ζήτημα».

IV. Οι δύο τύποι δημοψηφίσματος κατά το άρθρο 44 παρ. 2 εδ. β'

Το Ελληνικό Σύνταγμα του 1975, όπως αναθεωρήθηκε το 1986 και διατηρήθηκε στο σημείο αυτό αναλλοίωτο με την αναθεώρηση του 2001, προβλέπει τη δυνατότητα προκήρυξης και διεξαγωγής δύο τύπων δημοψηφίσματος¹³: Ο **πρώτος τύπος δημοψηφίσματος** κατά το άρθρο 44 παρ. 2 εδάφιο α' προκηρύσσεται για κρίσιμο εθνικό θέμα από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με διάταγμα ρυθμιστικού χαρακτήρα, ύστερα από απόφαση της απόλυτης πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών (151/300) που λαμβάνεται με πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου. Ο **δεύτερος τύπος δημοψηφίσματος** κατά το άρθρο 44 παρ. 2 εδάφιο β' προκηρύσσεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας,

¹³ Αυτή ήταν μια από τις σημαντικές αλλαγές που επέφερε η αναθεώρηση του 1986. Βλ. υποσ. 13.

με διάταγμα ρυθμιστικού χαρακτήρα, για ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό κοινωνικό θέμα εκτός από τα δημοσιονομικά, εφόσον αυτό αποφασιστεί από τη Βουλή με την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών (180/300), ύστερα από πρόταση των δύο πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών (120/300). Δεν εισάγονται κατά την ίδια περίοδο της Βουλής περισσότερες από δύο προτάσεις διεξαγωγής δημοψηφίσματος για νομοσχέδια.

Είναι προφανές ότι και οι δύο τύποι δημοψηφίσματος τελούν υπό τον έλεγχο της Βουλής και άρα εναρμονίζονται με τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος: Στην ελληνική έννομη τάξη δεν προβλέπεται «αντικοινοβουλευτική» πρωτοβουλία για την διεξαγωγή δημοψηφίσματος με τη μορφή λαϊκής πρωτοβουλίας ή πρωτοβουλίας του αρχηγού του Κράτους¹⁴. Τέτοια πρωτοβουλία του αρχηγού του Κράτους προβλεπόταν στην αρχική μορφή του άρθρου 44 παρ. 2 στο Σύνταγμα του 1975 και καταργήθηκε με την αναθεώρηση του 1986¹⁵.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο πρώτος τύπος δημοψηφίσματος για κρίσιμα εθνικά θέματα είναι «συμβουλευτικού» χαρακτήρα, με την έννοια πως αυτό δεν απολήγει στην έκδοση συγκεκριμένης νομικής πράξης¹⁶.

Άλλωστε το σχετικό ερώτημα μπορεί να αφορά είτε την άσκηση της

14 Η δυνατότητα προκήρυξης «αντιπλειοψηφικού» δηλαδή «αντικυβερνητικού» δημοψηφίσματος ήταν μία από τις θεωρούμενες ως αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας πριν την αναθεώρηση του 1986. Βλ. αντί άλλων Π. Παραρά, το δημοψήφισμα κατά το άρθρο 44 παρ. 2 του Συντάγματος, ΤοΣ, 1976, σελ. 322 επ., *Επ. Σπηλιωτόπουλο*, Η νομική φύση του δημοψηφίσματος του άρθρου 44 παρ. 2 του Συντάγματος σε: Σύμμεικτα προς τιμήν Φ.Θ. Βεγλερή, Ι, 1988, σελ. 319 επ. (με προσθήκη για την αναθεώρηση του 1986), Δ. Τσούρκα, Ζητήματα εφαρμογής του θεσμού του δημοψηφίσματος κατά το Σύνταγμα του 1975, Αρμ. 1982, σελ. 870 επ.

15 Έτσι ο Α. Μανιτάκης, Το δημοψήφισμα για την ΕΟΚ και οι προεδρικές αρμοδιότητες, ΕΕΕυρΔ, 1982, σελ. 730 επ. (συμβουλευτικός χαρακτήρας του δημοψηφίσματος αλλά με έννομες συνέπειες – ο κίνδυνος ενός «αντιευρωπαϊκού» δημοψηφίσματος). Την ίδια θέση φαίνεται να αποδέχονται και ο *Επ. Σπηλιωτόπουλος*, ό.π. (υποσ. 15) και ο Α. Παντελής, Οι συνταγματικές ρυθμίσεις του 1986, 1994, σελ. 184 επ. Αντίθετοι προς την άποψη αυτή οι *Εν. Βενιζέλος*, *Βαγγ. Βολουδάκης*, Π. Παραράς, ο.π. (υποσ. 13 και 15), καθώς και ο Α. Ράικος, Συνταγματικό Δίκαιο, Αα, σελ. 249 επ.

16 Βλ. *Εν. Βενιζέλο*, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 266 επ., *Βαγγ. Βολουδάκη*, ο.π. (υποσ. 13), Π. Παραρά, ο.π. (υποσ. 15).

νομοθετικής εξουσίας (ιδίως με τη μορφή νόμου με τον οποίο κυρώνεται διεθνής συνθήκη κατά τα άρθρα 36 και 28 παρ. 1 και 2 ή με την οποία γίνονται δεκτοί περιορισμοί στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας κατά το άρθρο 28 παρ. 3 ή με το οποίο μεταβάλλονται τα όρια της επικράτειας κατά το άρθρο 27 παρ. 1 ή με το οποίο γίνεται δεκτή στην επικράτεια για να διαμείνει ή για να περάσει μέσα από αυτήν ξένη στρατιωτική δύναμη κατά το άρθρο 27 παρ. 2.), είτε την άσκηση της γενικής πολιτικής της χώρας και ιδίως της εξωτερικής πολιτικής που ανήκει στις αρμοδιότητες της κυβέρνησης κατά το άρθρο 82 παρ.1 και 36 παρ. 1 Συντ.

Δεν νοείται όμως η άμεση έκφραση της βούλησης του εκλογικού σώματος να θεωρηθεί ως απλή προτίμηση ή ευχή με την έννοια ότι η Βουλή ή η κυβέρνηση μπορεί να ενεργήσουν διαφορετικά από αυτήν. Μια τέτοια προσέγγιση θα προσέβαλε βάνανυσα την ίδια τη δημοκρατική αρχή, ως βάση του πολιτεύματος. Ο όρος «συμβουλευτικό» πρέπει συνεπώς να θεωρηθεί ότι νοείται ως καθοδηγητικό, δηλαδή ως αποφασιστικό **επί της αρχής**: στο πλαίσιο της απόφασης του εκλογικού σώματος, η εξειδίκευση θα γίνει από την κυβέρνηση ή τη Βουλή κατά το μέτρο της συνταγματικής αρμοδιότητα κάθε οργάνου¹⁷. Η δημοκρατική και η κοινοβουλευτική αρχή που διέπουν το πολίτευμα μας, ως κανόνες ερμηνείας του άρθρου 44 παρ. 2 εδάφιο α', επιβάλλουν να εναρμονιστεί κατά τον τρόπο αυτό η θέση που διαμορφώνεται για ένα κρίσιμο εθνικό θέμα από το ίδιο το εκλογικό σώμα που εκφράζεται άμεσα με το δημοψήφισμα, με τις σχετικές αρμοδιότητες της Βουλής και της Κυβέρνησης κατά τα άρθρα 27, 28, 44 και 36 Συντ.

Αυτού του τύπου το δημοψήφισμα αφορά **κρίσιμο εθνικό θέμα**, δηλαδή θέμα εξωτερικής πολιτικής και άμυνας σύμφωνα με την έννοια που έχει ο όρος αυτός στο άρθρο 44 παρ. 2 εδάφιο α' και στο άρθρο 41 παρ. 2

17 Για την έννοια που έχει ο όρος στο άρθρο 44 παρ. 1 βλ. ο.π.υποσ. 13 και 15. Για την έννοια που έχει ο όρος στο άρθρο 44 παρ. 2 βλ. αντί άλλων Γ. Παπαδημητρίου, Η διάλυση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής, 1978, σελ. 48 επ.

για την διάλυση της Βουλής προκειμένου να αντιμετωπιστεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας¹⁸. Η «κρισιμότητα», τέλος, του εθνικού θέματος είναι ζήτημα πολιτικής εκτίμησης που γίνεται από το αρμόδιο όργανο, δηλαδή από το Υπουργικό Συμβούλιο που προτείνει και τη Βουλή που αποφασίζει, με την απόλυτη πλειοψηφία του αριθμού των βουλευτών¹⁹. Η απόφαση της Βουλής δεσμεύει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, που δεν έχει περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και άρα διαφωνίας²⁰.

Ο δεύτερος τύπος δημοψηφίσματος είναι ένα αμιγώς **νομοθετικό-κυρωτικό δημοψήφισμα**²¹ που εξαρτάται και πάλι από τη βούληση της Βουλής. Όμως στις περιπτώσεις αυτές η αντιπολίτευση μπορεί (αν διαθέτει τουλάχιστον 121 έδρες) να εμποδίσει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος αρνούμενη να συμπράξει στο σχηματισμό της αναγκαίας πλειοψηφίας των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών. Από την άλλη πλευρά η αντιπολίτευση μπορεί να θέσει το ζήτημα και έτσι την κοινοβουλευτική πλειοψηφία ενώπιον της ευθύνης που συνεπάγεται η απόρριψη της προσφυγής στο εκλογικό σώμα.

Είναι επίσης ανοικτό το ενδεχόμενο κάθε δημοψήφισμα και κυρίως κάθε δημοψήφισμα του πρώτου τύπου (άρθρο 44 παρ. 2 εδάφιο α') να οδηγήσει σε αποτέλεσμα που μπορεί να λειτουργήσει ως λόγος διάλυσης της Βουλής κατά το άρθρο 41 παρ. 2 (για ανανέωση της λαϊκής εντολής προκειμένου να αντιμετωπιστεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας) ή ακόμη κατά το άρθρο 41 παρ. 1, στο πλαίσιο ενός κοινοβουλευτικού συστήματος που δίνει πάντοτε στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία τη δυνατότητα διάλυσης της Βουλής²².

Το νομοθετικό-κυρωτικό δημοψήφισμα του εδαφίου β' της παρ. 2

18 Βλ. χαρακτηριστικά *Κ. Χρυσόγονο*, ο.π. (υποσ. 13), σελ. 416.

19 Βλ. αντί άλλων *Εν. Βενιζέλο*, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 266 επ. και *Κ. Χρυσόγονο*, ο.π. (υποσ. 13).

20 Για την τυπολογία των δημοψηφισμάτων βλ. αντί άλλων *Α. Δημητρόπουλο*, ο.π. (υποσ. 13), σελ. 75 επ.

21 *Εν. Βενιζέλο*, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 504 με τον σχετικό υπομνηματισμό.

22 Πρβλ. όμως *Δ. Τσάτσο*, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τομ. Β, 1992, σελ. 279 επ.

του άρθρου 44 παρεμβάλλεται μεταξύ ψήφισης και έκδοσης του σχετικού νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου (για την ταυτότητα του νομικού λόγου)²³ και το αποτέλεσμα του καθιστά δέσμια την αρμοδιότητα της έκδοσης του ψηφισμένου νομοσχεδίου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας: Η έγκριση του ψηφισθέντος νομοσχεδίου από το εκλογικό σώμα επιβάλλει την έκδοση του χωρίς τη δυνατότητα αναπομπής, ενώ η απόρριψη του από το εκλογικό σώμα αποκλείει την έκδοση και καθιστά περιττή την αναπομπή²⁴. Αυτό επιβάλλει η δημοκρατική αρχή ως βάση του πολιτεύματος μας και η υποταγή του αντιπροσωπευτικού συστήματος στην άμεση βούληση του εκλογικού σώματος στο πλαίσιο ενός δημοψηφίσματος που προκηρύχθηκε με απόφαση της ίδιας της Βουλής, δηλαδή λειτούργησε ως θεσμός ημίαιμης δημοκρατίας στο πλαίσιο ενός αντιπροσωπευτικού και κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης. Ζήτημα θέτει πάντοτε η έννοια του σοβαρού κοινωνικού θέματος. Στο Continuum εθνικό- σύνηθες πολιτικό- κοινωνικό θέμα, κοινωνικά θέματα είναι αυτά που δεν αφορούν την συνήθη πολιτική αντιπαράθεση, αλλά θέματα ιδιαίτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος. Κοινωνικά ζητήματα δεν είναι τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, κοινωνικής νοοτροπίας ή ηθικής, αλλά τα ζητήματα που απασχολούν το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας. Ζητήματα συνεπώς ανάπτυξης και προσανατολισμού είναι αναμφισβήτητα ζητήματα και κοινωνικά με την έννοια του όρου στο άρθρο 44 παρ. 2 εδάφιο β'²⁵. Άλλωστε τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, κοινωνικής νοοτροπίας ή ηθικής συνιστούν τις περισσότερες φορές ύλη θεμελιώδους δικαιώματος που προστατεύεται κατά το Σύνταγμα ή το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο ή κατά το διεθνές δίκαιο και δεν μπορεί να θιγεί ή να επηρεαστεί ως προς τα ουσιώδη στοιχεία του από ψηφισμένο νομοσχέδιο που τίθεται σε δημοψήφισμα. Για παράδειγμα

23 *Ev. Βενιζέλο, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 272.*

24 Πρβλ. *Ev. Βενιζέλο, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 266. Επ. και Κ. Χρυσόγονο, ο.π. (υποσ. 13), όπου και σύνοψη της σχετικής συζήτησης.*

25 *Ev. Βενιζέλο, ο.π. (υποσ. 11), σελ. 271 in fine.*

ζητήματα διαζυγίου ή αμβλώσεων δεν μπορούν να θεωρηθούν θέματα που υπάγονται σε δημοψηφισματική κρίση, γιατί αντιμετωπίζονται από μία πλούσια δέσμη ανθρωπίνων δικαιωμάτων που βρίσκεται στη βάση του κράτους δικαίου²⁶.

Αντιθέτως το μοντέλο ανάπτυξης της χώρας και η συμμετοχή της στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι ένα σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, όπως βεβαίως και ένα κρίσιμο εθνικό θέμα. Η πολυπλοκότητα και το εύρος του ευρωπαϊκού φαινομένου το καθιστούν και το ένα και το άλλο: Και κρίσιμο εθνικό θέμα και σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. **Το ερώτημα για την κύρωση της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα μπορεί συνεπώς να τεθεί και κατά τις δύο διαδικασίες δημοψηφίσματος της παρ. 2 του άρθρου 44.**

Θα μπορούσε ίσως να διατυπωθεί η ένσταση ότι η Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα που ρυθμίζει και ζητήματα δημοσιονομικά και άρα αποκλείεται προσφυγή στο δημοψήφισμα κατά το εδάφιο β' της παρ. 2 του άρθρου 44. Ως δημοσιονομικό όμως ζήτημα πρέπει να νοηθούν τα κατά το Ελληνικό Σύνταγμα δημοσιονομικά ζητήματα, δηλαδή αυτά που εμπίπτουν στο άρθρο 78 για τη φορολογία και τη δημοσιονομική διαχείριση²⁶. Η επιφύλαξη του Συντάγματος αφορά συνεπώς νομοσχέδια με τα οποία επιβάλλεται φόρος ή άλλο οικονομικό βάρος ή δασμός ή εξισωτική ή ανταποδοτική εισφορά. Η Συνθήκη όμως για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα δεν επιβάλλει κάποιο νέο φόρο ή δασμό ή εισφορά ή βάρος. Οργανώνει το πλαίσιο της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής και το πλαίσιο της δημοσιονομικής διαχείρισης της Ένωσης, αλλά ως θεσμικό κέλυφος και όχι με την μορφή επιβολής νέου φόρου ή οικονομικού βάρους ή δασμού κλπ. στα κράτη- μέλη.

4. Στη περίπτωση συνεπώς της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα,

26 ο.π., σελ. 271. «ως δημοσιονομικά νοούνται εδώ τα *stricto sensu* δημοσιονομικά νομοσχέδια των άρθρων 78-80 Σ που συνθέτουν τη έκτο κεφάλαιο του Γ' Τμήματος του Συντάγματος με τίτλο 'δημοσιονομική διαχείριση'».

η δυνατότητα προσφυγής στο δημοψήφισμα είναι ανοικτή και κατά το εδάφιο α' και κατά το εδάφιο β' της παρ. 2 του άρθρου 44. **Και στη μία και στην άλλη περίπτωση η παράλληλη εφαρμογή του άρθρου 44 και του άρθρου 28 είναι επιβεβλημένη:** Εφόσον αποφασιστεί η προσφυγή στο πρώτο τύπο δημοψηφίσματος, πρέπει να ακολουθήσει η ψήφιση του κυρωτικού νομοσχεδίου από την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών κατά το άρθρο 28 παρ. 2 και 3. Εφόσον προηγηθεί η ψήφιση του κυρωτικού νομοσχεδίου από την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών, μπορεί να ζητηθεί από τα δύο πέμπτα του όλου αριθμού των βουλευτών η λήψη σχετικής απόφασης της Βουλής με την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του αριθμού των βουλευτών για την προκήρυξη δημοψηφίσματος ως προς το ψηφισμένο κυρωτικό νομοσχέδιο, δηλαδή ως προς την κύρωση της Συνθήκης.

Ο Κανονισμός της Βουλής (άρθρο 116) ρυθμίζει τα σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 44 παρ. 2 εδάφιο β', όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά την αναθεώρηση του 2001. Αντιθέτως ο σχετικός οργανικός-εκτελεστικός νόμος (350/1976) παρέμεινε αναλλοίωτος και αφορά ρητά μόνον το πρώτο τύπο δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα. Είναι όμως προφανές ότι ισχύει αναλογικά και για τον δεύτερο τύπο καθώς η αδράνεια του κοινού νομοθέτη ως προς την έκδοση ή τροποποίηση οργανικού νόμου δεν μπορεί να εξουδετερώσει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη και τη δυνατότητα του λαού να εκφράζεται άμεσα στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος²⁷. Κατά την ίδια λογική, τυχόν αδράνεια του κοινού εκλογικού νομοθέτη να προσαρμοστεί στις διατάξεις του αναθεωρημένου Συντάγματος του 2001, (π.χ άρθρο 54 παρ. 1), δεν θα οδηγήσει σε αδυναμία οργάνωσης και διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών.

Το γεγονός ότι έως τώρα έχει παραμείνει ανενεργός η διάταξη του άρθρου

44 παρ.2 δεν πρέπει να μας ξενίζει. Όπως δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι διαμορφώνεται στη χώρα μας ευρεία συναίνεση μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων και ιδίως μεταξύ της κυβερνητικής πλειοψηφίας και της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ως προς την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας και τη συμμετοχή της στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: Η Συνθήκη για τη θέσπιση Ευρωπαϊκού Συντάγματος επιφέρει αλλαγές που θέτουν τους Ευρωπαίους πολίτες, άρα και τους Έλληνες προ σημαντικών ερωτημάτων για το μέλλον τους, το μέλλον των χωρών-μελών και της Ένωσης συνολικά. Η Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα είναι συνεπώς μία πρόκληση πολύ μεγαλύτερη από όλες τις προηγούμενες τροποποιήσεις των Συνθηκών.

V. Το δημοψήφισμα και η ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας

Η Ελλάδα είναι πλέον παλιό μέλος της Ένωσης και εταίρος του σκληρού πυρήνα της Ο.Ν.Ε. Για την ελληνική κοινωνία, η Ευρώπη σημαίνει πάντοτε δημοκρατία, ασφάλεια και πρόοδο. Όμως η ευρωπαϊκή αντίληψη των Ελλήνων έχει πάψει προ πολλού να είναι απλουστευτική και μονοδιάστατη. Για την μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού, η Ευρώπη πρέπει να είναι η κοινωνική Ευρώπη της πλήρους απασχόλησης και του κοινωνικού κράτους, η Ευρώπη του ιδεολογικού και πολιτικού πλουραλισμού, της πολιτιστικής ανεκτικότητας και πολυμορφίας, της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η Ευρώπη δεν είναι όμως αυτονόητη. Είναι ένα διαρκές διακύβευμα.

Το βήμα, συνεπώς, αυτό της Ελλάδας προς το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πρέπει να είναι βήμα ενσυνείδητο και αποφασιστικό. Πρέπει να είναι ένα βήμα που θα το κάνει άμεσα και πανηγυρικά ο ελληνικός λαός, ο οποίος πρέπει να εκφραστεί μέσα από ένα δημοψήφισμα. Υπάρχει βέβαια ο κίνδυνος να διαμορφωθούν έτσι ψευδή πολιτικά μέτωπα που θα στοιχίζουν αφενός

μεν πολιτικές δυνάμεις (όπως το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία) που είναι με το δικό τους σκεπτικό η κάθε μια υπέρ του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και της ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας, αφετέρου δε πολιτικές δυνάμεις που είναι κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δυνάμεις που απορρίπτουν ως ανεπαρκές το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα (όπως το ΚΚΕ και ο Συνασπισμός αντίστοιχα). Υπάρχει επίσης το προφανές ενδεχόμενο να τροφοδοτηθεί ένα λανθάνον ευρωσκεπτικιστικό ρεύμα που εύκολα μπορεί να χρεώσει στην Ευρωπαϊκή Ένωση όλα τα προβλήματα μιας κοινωνίας αναπτυγμένης μεν, αλλά βαθιά διχασμένης ανάμεσα στο ημισφαίριο της ασφάλειας και το ημισφαίριο της ανασφάλειας, που παράγει τις δικές της προκλητικές αδικίες και ανισότητες.

Το όφελος όμως από την πράξη της πολιτικής και δημοκρατικής συμμετοχής των πολιτών στην διαδικασία του δημοψηφίσματος μπορεί να είναι μεγαλύτερο και για την προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά και για την ουσιαστική αναβάθμιση του πολιτικού λόγου και διαλόγου γύρω από τόσα κρίσιμα θέματα που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και δυστυχώς διέρχονται σιωπηρά μπροστά από τα μάτια των πολιτών. **Η στάση μας απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση πιστεύω ότι πρέπει να είναι σαφώς θετική. Η στάση αυτή πρέπει όμως να είναι ευσυνείδητη και να βασίζεται στην πλήρη αξιολόγηση όλων των θεσμικών, πολιτικών, αναπτυξιακών και κοινωνικών δεδομένων.**

